

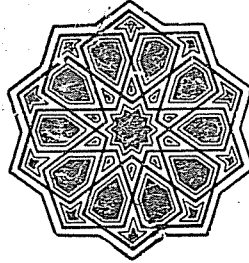
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXXI

FAKÜLTENİN KURULUŞUNUN 40.
YIL ÖZEL SAYISI

HARİCİLİĞİN SİYASİ GÖRÜŞLERİNİN İTİKADİLEŞMESİ

Dr. Ahmet AKBULUT Araştırma Görevlisi

Siyasi Süreç

Hiz. Osman'ın devlet başkanı olması¹, Siyâsî İslâm Tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı da sayılabilir. Halife Osman, iktidara gelir gelmez, babasının intikamını almak amacıyla üç kişiyi öldüren Ubeydullah b. Ömer meselesi ile karşılaştı². Sahabe arasında bu zata verilmesi gereken ceza konusunda tartışmalar oldu. Çoğunluk kısas uygulanmasını istiyordu. Hiz. Osman, siyâsî ve psikolojik sebeplerle Hiz. Ömer'in oğlu Ubeydullah'a kısas uygulamayıp, Onu bağışladı³. Böylece hakkın ve adaletin sağlanmasından sorumlu olan Halife, Hiz. Ömer'in oğlunu koruyarak, suçta göre ceza verecek yerde, suçluya göre ceza takdir etmişti. Kaldı ki, devlet başkanının katili bağışlama yetkisi yoktu. Halife Osman'ın bu hukukî tasarrufu, daha baştan bazı müslümanları, dinin ahkâmının uygulanması hususunda şüpheye düşürdü. Kısaca, İslâmın insanlığa getirdiği temel esaslardan biri olan "suçun şahsiliği"⁴ ilkesi Ubeydullah b. Ömer tarafından çiğnenmiş, bu durum müslümanların halifesince de hoş görülüyü.

Hiz. Osman, "muntazam teşkilatla idare edilen, her tarafta intizam ve asayiş hükümran olan bir devletin başına geçmişti"⁵. Bu devlette, Hiz. Osman zamanında anarşinin başlamış olması bir raslantı olmasa gerektir. Müslümanlar arasında fırkalaşmanın tohumlarının ekilmesinin ve siyâsî kutuplaşmaların belirgenleşmesinin bu yönetim zamanının da olması, acı da olsa bir gerçektir.

1 İbn Sa'd, Tabakat, 3/63.

2 İbn Sa'd, Tabakat, 3/350. İbn Abdi Rabbini, İkdü'l-Ferid, 4/272. Taberî, Tarih, 3/302. Mes'udî, Murûcu'z-Zeheb, 2/329. İbnu'l-Esir, el-Kâmil, 3/26. İbnu'l-Kesir, el-Bidâye, 7/137.

3 Belâzurî, Ensâb, 5/24. Krş: İbn Sa'd, Tabakat, 3/356, 5/17.

4 En'am-164. İsra-15. Fatır-18. Zümer-7. Necm-38.

5 Şiblî, Asr-ı Saadet, 5/12.

Hız. Ebu Bekir ile başlayan idarenin Kureyşleşmesi süreci, Hız. Osman ile yönetimin Emevileştirilmesi sürecine dönüştü⁶. Bu politika, Kureyş dışından gelen tepkilere, Benû Ümeyye'nin dışındaki Kureyş kabilelerinin de katılması neticesini doğurdu. Hız. Osman, devlet yönetiminde kendine bağlılığı sağlamak ve huzuru korumak için Kureyş asabiyetini körüklemiş, idareci seçmede Emevîlik unsuruna ağırlık vermişti⁷. Devlet'in idaresinde Emevîlerin hâkim olması, İslâm öncesi Emevî-Haşimî çekişmesini gündeme getirdi⁸.

Muhalefet cephesinin en önemli lideri Hız. Ali, Hız. Osman'dan önceki iki halifeye de karşıydı. Çünkü Hız. Ali ve Amcası Abbas, Hız. Peygamberin vefatından sonra, Hilâfetin Haşimîlerin hakkı olduğunu düşünüyorlardı⁹. Fakat, adaletle ve usûlüne uygun idare edenlere karşı köklü bir itirazda bulunmamışlardı. Hız. Osman'ın takip ettiği siyâset, Haşimîlerin halife adayları Hız. Ali'nin muhalefetinin haklılığını ortaya çıkardı¹⁰.

Haşimîlerin dışında olan diğer Kureyş kabileleri, Hilâfet Makamını Haşimoğullarına kaptırmak istemiyorlardı. Bu konuda ilginç bir teoriyi gündeme getirdiler. Hız. Peygamber'in Kureyşli olmasını istismar ederek, madem ki, Allah Elçisinin Kureyş'den seçmiştir, o halde devlet başkanı da Kureyşden olmalıdır, tezini ileri sürdüler. Bu tez, hem Medine'nin asıl sahipleri olan Ensar'ı dışlamakta, hem de Benû Haşim'in dışında bir Kureyşlinin halife olmasını sağlayacak nitelikte idi. Bu plânın, önceden düşünülmüş olması, tesadüf olmasından daha tutarlı olsa gerektir¹¹. Hız. Peygamber vefat ettiği zaman Hız. Ömer'in, Ebu Ubeyde'ye "elini uzat sana biat edeyim"¹² teklifinde bulunduğu bildirilmektedir. Hatta, ortaya konan bu plânın, Hız. Peygamber'in hastalığı esnasında, Hız. Ebu Bekir, Ömer ve Ebu Ubeyde tarafından

6 İbn Sa'd, Tabakat, 3/64.

7 Şibli, Asr-ı Saadet, 5/281-282.

8 İbn Sa'd, Tabakat, 5/36. Şibli, Asr-ı Saadet, 5/21-22. Fığlalı, Hariciliğin Doğuşu, A.Ü.İ.F. Der XX/247. Krş: Çubukçu - Çağatay, İslâm Mezhepleri Tarihi, 8.

9 Minkarî, Vak'atu Siffin, 201. İbn Hişam, es-Siret, 4/304. İbn Sa'd, Tabakat, 2/245-246. Naşirü'l-Ekber, Mesailü'l-İmâmce, 11. Taberî, Tarih, 3/289, 3/476. Taha Hüseyin, el-Fitne, 2/19.

10 Taha Hüseyin, el-Fitne, 1/155.

11 Halife olacak kişide Haşimî olma şartının aranması, Kureyşli olma şartının aranmasından daha tutarlıdır. Eğer, Hız. Peygamber'in kabilesinden olmak, insana bir üstünlük sağlıyorsa, Peygamberin yakın akrabası olmak niçin daha çok üstünlük sağlamasın? Bkz: Minkarî, Vaka'tu Siffin, 91. İbn Sa'd, Tabakat, 5/220. İbn Hanbel, Müsned, 5/186. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 2/220.

12 İbn Sa'd, Tabakat, 3/181. Krş: İbn Abdi Rabbihî, İkdü'l-Ferîd, 4/280. Taberî, Tarih, 3/298.

hazırlanmış olduğu dahi düşünülebilir. Diğer taraftan, Hz. Peygamber'in vefatı haberi duyulur- duyulmaz. Ensâr'ın, Hilâfet Makamını ele geçirmek için, Muhacirlere danışma gereğini bile duymadan, Benû Saide Gölgeğinde toplandığı bilinmektedir¹³.

Hz. Osman yönetimine karşı eleştiriler gittikçe yoğunluk kazanarak, Halifenin azledilmesi gerektiğine dair görüşler yaygınlaştı¹⁴. Görevden ayrılma önerilerini kabul etmeyen Hz. Osman'a karşı, nefretin dozajı yön değiştirdi. Abdullah b. Mes'ud: "Osman'ın kanı helaldir"¹⁵, yani, Halife Osman'ın öldürülmesi lazımdır, şeklinde görüş bildirmişti. Sahabeden "Osman'ı öldürerek Allah'a yaklaşmayı"¹⁶ dahi düşünenler vardı. Ammâr b. Yasir, Muhammed b. Huzeyfe ve Muhammed b. Ebi Bekir gibi zatlar Hz. Osman'ın öldürülmesi gerektiği görüşünü taşıyorlardı¹⁷. Bu tür yaklaşımlar sonradan ortaya çıkacak olan Haricilerin düşünce tarzlarını andırmaktaydı. İlk halife seçiminde de benzer çekişmelere raslanılmıştı. Kureyş'in liderliğine, dolayısıyla Hz. Ebu Bekir'in halifeliğine karşı çıkan Hazreç'in lideri Sa'd b. Ubade'yi, bizzat Hz. Ömer'in "fitneci" olarak vasıflandırması ve hatta, Onun öldürülmesini istemesi¹⁸ oldukça düşündürücüdür. Ensâr'a biat edemeyeceklerini belirten Hz. Ömer'in¹⁹, kendilerine biat etmeyenler hakkındaki düşüncelerini anlamakta zorluk çekilmektedir. Kaldı ki, Kureyş'in hilâfetine karşı çıkmanın İslâm nokta-i nazarından bir sakıncası da yoktu.

Görülüyor ki, Hz. Osman'ın yönetimi sırasında, Sababenin bir kısmında, diğer bir kısmının kanını helal görme kanaatı yoğunlaştı. Halifenin, müslümanlığı bile tartışma konusu olmakta ve siyâsi davranışlarla imân arasında ilgi kurulmaktaydı. Bu düşünce modeli, gerek Hz. Osman'ın öldürülmesiyle, gerek Hz. Ali ile Talha, Zübeyir ve Hz. Aişe arasındaki savaşta, ve gerekse Hz. Ali ile Muaviye arasındaki savaşta, nihayet Hz. Ali ile Hariciler arasındaki çatışmalarda tatbikat sahasına kondu. Bu nokta çok önemlidir. Siyâsi hesaplar uğruna müslümanın

13 İbn Sa'd, Tabakat, 3/182. Taberî, Tarih, 2/455. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 2/220. Krş: Fırlalı, Hariciliğin Doğuşu, İ.F. Der. XX/221.

14 Taberî, Tarih, 3/372-373. Krş: Belâzuri, Ensâb, 5/89.

15 Belâzuri, Ensâb, 5/36.

16 Belâzuri, Ensâb, 5/78. Krş: Ensâb, 5/90.

17 Taberî, Tarih, 3/341. Taha Hüseyin, el-Fitne, 1/171.

18 İbn Hişam, es-Siret, 4/310. İbn Sa'd, Tabakat, 3/616. Buhârî, 4/194. İbn Hanbel, Müsned, 1/56. İbn Abdî Rabbih, Ikdu'l-Ferid, 4/258. Naşî'u'l-Ekber, Mesailu'l-İmâme, 14. Ya'kubî, Tarib, 2/103.

19 İbn Sa'id, Tabakat, 3/616. Taberî, Tarih, 2/447. Krş: İbn Abdî TRabbih, Ikdu'l-Ferid, 4/260.

müslümanı öldürmesi Hz. Osman ile başladı. Bu zihniyet, sonradan Haricilerde bir ilke oldu, Bunlar, yaptıklarına meşruiyet kazandırmak için, kendilerinin dışındaki müslümanları müslüman saymadılar, Böylece kendilerine göre müslümanları öldürmüş oluyordular.

Müslümanların Halifesi Hz. Osman, 49 gün süren muhasaradan sonra²⁰ Hicretin 35. yılında isyancı müslümanlar tarafından şehid edildi²¹. Medine'de bulunan müslümanların çoğu "Osman'ın katline karşı değillerdi. Hem eğer Onun katline karşı duruyorlardıysa, neden Onu muhafaza ve himaye etmemişlerdir? Kaldı ki, Osman onların arasında idi ve üstelik gizlice de öldürülmedi"²² şeklindeki görüşün bir gerçeği yansıttığı unutulmamalıdır. Bu duruma dikkat çeken İbn Arabî: "Hz. Osman'ı öldürmeye bin kişi geldi. Bunlar ise kırk bin kişiyi yenemezlerdi"²³ yorumunda bulunmaktadır. Medineleilerin Hz. Osman'a sahip çıkmayı, müslümanlar arasında Onun yönetiminin sevilmediğini ortaya koymaktadır. Öldürülen Halifenin, 4-7 kişi tarafından defnedilmesi²⁴ ise ibret verici bir olaydır. Tahminlere göre nüfusu 100.000 aşan başkent Medine'de, şehid edilen Hz. Osman'ın naşının defininde bu kadar az müslümanın bulunması, bir gerçeğin ifadesi olarak değerlendirilmelidir. Bu hadise siyâsi istismar konusu olunca, Hz. Osman'ın öldürülmesi ile İslâm toplumunda fitne kapısı²⁵ "bir daha hiçbir zaman tam mânaıyla kapatılmamak üzere açıldı"²⁶. Hz. Osman'ın katlinden sonra müslümanlar dört gruba bölündüler; bunlar Ali taraftarları, Osman taraftarları, tarafsızlar ve kararsızlardı²⁷.

Hz. Osman yanlarında öldürülmesine rağmen, Talha ve Zübeyir hiçbir müdahalede bulunmamışlardı. Hatta, Talha'nın isyancıları kıskırttığına dair haberler vardır. Muhâsara esasında Hz. Osman: "Ey Talha Allah sana yeter"²⁸ şeklinde serzenişte bulunmuştu. Halifenin şehid

20 Taberî, Tarih, 3/411. Mes'udî, Murûç, 2/355.

21 İbn Sa'd, Tabakat, 3/31-ve 77. Taberî, Tarih, 3/442. İbnu'l-Esr, el-Kâmil, 3/90. Krş: Belâzurî, Ensâb, 5/85 ve 91.

22 Kafafi, Hariciliğin Doğuşu, İ.F. Der. C: XVIII/180.

23 İbn Arabî, el-Avasım, 165.

24 Ya'kubî, Tarih, 2/153. Belâzurî, Ensâb, 5/83. Taberî, Tarih, 3/439. Mes'udî, Murûcu'z- Zehab, 2/355.

25 İbnu'l-Kesir, el-Muhtasar, 1/170. İbn Hacer, el-İsâbe, 2/463.

26 Wellhausen, Arab Devleti ve Sukûtu, 24. Krş: Müslim, 3/2218. Taha Hüseyin, el-Fitne, 1/172-173.

27 Naşiu'l-Ekber, Mesailu'l-İmâme, 16-17. Krş: İbnu'l-Esir, Usdu'l-Gabe, 2/29. Çubukcu, Mu'tezile ve Akıl Meselesi, İ.F. Der. XII/51.

28 Taberî, Tarih, 3/453. Krş: Taha Hüseyin, el-fitne, 2/8

edilmesine Hz. Ali'nin üzülmeye karşılık, Talha: "Eğer Mervan'ı verseydi öldürülmezdi"²⁹ diyerek isyancıları savunmuştu. Medine'de hilafete seçtikleri Hz. Ali'den, valilik isteyen Talha ve Zübeyir, bu isteklerinin Halife Hz. Ali tarafından reddedilmesini hazmedemediler. Halife umre yapmak istediklerini bildirerek, izin alıp Mekke'ye gittiler. Mekke'de, Hz. Ali'ye zorla biat ettiklerini ileri sürdüler³⁰. Bunların amacı, Emevilerin gücünden de yararlanarak, silah zoruyla Halife Hz. Ali'yi devirmek ve yerine halife olmaktı. Bu ikiliye göre, Hz. Ali'den sonra ikisinden birinin halife olması gerekmektedir³¹. Hz. Osman'ın kanından Ali'yi sorumlu tuttular. Talha, Zübeyir ve Hz. Aişe Komutasında 600 kişilik askerî birlik Basra'ya hareket etti³². Basra'da Halifeye karşı savaş hazırlıkları yapıldı. Zübeyir b. Avvâm, "Ali'yi öldüreceğini"³³ söylüyordu. Ancak, bu kahramanlığını gözlerinin önünde öldürülen ve kanını istemek için yollara düştüğü Hz. Osman'ı kurtarmak için kullanmamıştı.

Talha, Zübeyir ve Hz. Aişe'nin bu tutumları, Hz. Osman'dan yana oluşlarından değil, Hz. Ali'ye karşı oluşlarından kaynaklanmıştı. Çünkü bunlar Hz. Osman'ın yönetimine karşı en sert muhalefeti yapanlar arasında bulunuyorlardı³⁴. Onların, Hz. Ali'ye karşı cephe alışları hata idi³⁵. Hz. Ali'nin hilâfetine siyâsî meşruluğuna en büyük darbeyi de bunlar vurdular. Cemel Harbinde Hz. Ali bu ekibi yenmişti ama Muaviye'nin eline büyük siyâsî fırsat geçmişti. Bundan sonra Muaviye Hz. Ali'ye, sana karşı çıkan yalnız ben değilim. "Talha ve Zübeyir... İslâm'da senin dengin ve bu işte (hilafette) ortağındırlar" Kısaca, Muaviye senin dengin olanlar sana karşı çıktı. Benim karşı çıkmamda bir sakınca yoktur³⁶, şeklinde kendi isyanını savunmuştu. Burada Watt'ın,

29 Mes'udî, Murûc, 2/354. Krş: İbn Sa'd, Tabakat, 5/38

30 İbn Sa'd, Tabakat, 3/41. Ya'kubî, 2/155-156. Teberî, Tarih, 3/480. Mes'udî, Murûcu'z-Zehab, 2/366. İbn Kuteybe, el-İmâm, 53. İbnu'l-Esir, el-Kâmil, 3/106. Krş: Taberî, Tarih 3/512-513. Bakillanî, et-Temhid, 230.

31 İbnu'l-Esir, el-Kâmil, 3/107 ve 122. Krş: Rıza, Nehcu'l-Belaga, 2/19. Kafafi, Hariciliğin Doğuşu, İ.F. Der. XVIII/181. Fiğlahı, Hariciliğin Doğuşu, İ.F. Der. XX/235. Onların böyle düşünmelerinin asıl sebebi, Hz. Ömer'in tayin ettiği altı kişilik komisyonda yer almış olmaları olsa gerektir.

32 İbn Kuteybe, el-Maârif, 90. Mes'udî, Murûcu'z-Zehab, 2/366. İbnu'l-Esir, el-Kâmil, 3/106. Krş: Taberî, Tarih, 3/470-471.

33 Taberî, Tarih, 3/491-492. İbnu'l-Esir, el-Kâmil, 3/112. Krş: İbnu'l-Kesir, el-Bidâye, 7/233.

34 İbn Sa'd, Tabakat, 5/37. Belâzurî, Ensâb, 5/46 ve 78. Taberî, Tarih, 3/453

35 Neseffî, Tabsıra, Varak 269 B. Fağdadi, Usûlu'd-Din, 289.

36 Minkarî, Vak'atın Siffin, 74.

“Talha ve Zübeyr’in hayatlarını kaybettikleri Cemel Savaşından sonra, Hz. Ali Muaviye’ye karşı serbest kaldı”³⁷ teşhisi askeri açıdan doğru olsa bile, siyâsi açıdan doğru olmadığını düşünmekteyiz. Çünkü Muaviye hem muhtemel halife adaylarından kurtuldu, hem de Talha ve Zübeyir gibi ileri sahabenin Ali’ye karşı savaşırken ölmesi, Muaviyenin isyanının meşruluğunun, kitlelerce benimsenmesine sebep oldu.

Hz. Ali, asi vali Muaviye meselesini askeri yöntemlerle halletmeye karar verdi. İki müslüman ordusu Sıffin’de karşılaştılar. Halifenin ordusu zafere çok yaklaştı. Muaviye ve Onun baş danışmanı Amr b. As, kendi durumlarını kurtarabilmek için hileye başvurdular. Bunun, Hz. Ali tarafını böleceğini tesbit ettiler³⁸. Muaviye tarafı, Kur’an sahifelerini mızrakların ucuna takarak, karşı tarafa Kur’an’ın hakem olmasını teklif etti³⁹. Hz. Ali, bunun bir aldatmaca olduğunu ve savaşa devam edilmesi gerektiğini bildirdi. Ancak, Kurra’nın öncülük ettiği bir grup, hakeme razı olması için Hz. Ali’ye baskı yaptılar. Hatta, Halifeyi öldürmekle tehdit dahi ettiler⁴⁰. Bu baskılara boyun eğen Hz. Ali, hakeme razı oldu. Onun hakeme razı olması, Muaviye’nin de haklı olabileceğini, zımnen de olsa kabul etmesi demektir. Böylece Halife Ali, siyâsi hayatının en büyük hatasını hakeme razı olmakla işlemiş oldu.

Hakeme razı olması için Hz. Ali’ye baskı yapan taraftarları, Halife kendi temsilcisini seçme hakkını dahi tanımadılar. Eş’as b. Kays önderliğindeki bir grup, Ali’ye rağmen, Ebu Musa el-Eş’ari’nin temsilci olmasını istediler⁴¹. Ebu Musa’nın temsilciliğinde direnen bu grup, sonradan hariciliğe döndüler. Taraftarlarının parçalanmasını önlemek için taviz üstüne taviz veren Ali, bunlarla başa çıkamıyordu. Bunların anlayış kapasitesi zayıf olduğundan, hep kendi görüşlerinin doğru olduğunu sanıyorlardı. Yaptıkları hatalardan dahi başkalarını sorumlu tutabiliyorlardı. Burada bir noktaya işaret etmek faydalı olacaktır. Hz. Ali Abdullah b. Abbas’ın temsilcisi olmasında, niçin bu direnişçi grup kadar direnmemiştir? Öyle anlaşılıyor ki, Hz. Ali, hakemlerin Onun halifeliliğini ilân edeceğinden çok emin idi. Siyâsi ve hukukî açıdan haklı olduğunda şüphesi yoktu. Temsilcisi kim olursa olsun haklılığının tescil edileceğini ummuş olmasıdır.

37 Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, 15.

38 Minkarî, Vak’atu Sıffin, 477. İbn Sa’d, Tabakat, 4/255-258

39 Minkarî, Vak’atu Sıffin, 478. Taberî, Tarih, 4/35. İbnü’l-Kesir, el-Muhtasar, 1/176.

40 Minkarî, Vak’atu Sıffin, 478-479. İbn Sa’d, Tabakat, 4/255-256. İbnü’l-Kesir, el-Bidâye, 7/273. Krş: İbnü’l-Esir, el-Kâmil, 3/161.

41 Mes’udî, Mruûcu’z-Zehab, 2/402. Wellhausen, el-Havariç, 14. Ayrıca bkz: Minkarî, Vak’atu Sıffin, 501. Taberî, Tarih, 4/36. İbn Esir, el-Kâmil, 3/16.

Hakem olayının fiyasko ile sonuçlanması üzerine, hakeme razı olması için Halifeye baskı yapanların, tekrar Muaviye ile savaşa devam etmek istemelerini Hz. Ali kabul etmedi⁴². Nihayet Hz. Ali, tavizin sonunun gelmeyeceğini anlamıştı. Bunun üzerine çoğunluğunu kuranın oluşturduğu yeniden savaş taraftarı olan grup, Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldılar. Bunlar, Allah'ın işinde insanların hüküm vermesine karşı çıktıklarını belirterek, "Hüküm ancak Allah'ın" sloganını benimsediler. İslâm Tarihinde yeni bir sayfa açan Haricî Hareketi başlamış oldu. Hz. Ali'ye tevbe etmesini önerdiler. "Eğer tevbe edersen seninle birlikte, senden yana oluruz"⁴³ dediler. Kûfe'ye girmeyerek, Harura'da toplandılar⁴⁴. Haricilerin sloganları hakkında Hz. Ali: "batılın kastedildiği hak kelime"⁴⁵ demişti. Hariciler daha sonra Nahile'ye giderek, başlarına Abdullah b. Vehb er-Rasibi'yi seçtiler⁴⁶. Ayrılan bu müslümanlara "Havariç" ismi verildi. Bu ismi kendileri de beğendiler. Haksızlığa karşı çıktıklarını belirterek, davranışlarının doğruluğunu Kur'an'dan ayetlerle desteklediler⁴⁷. Siyâsi olaylar neticesinde ortaya çıkan Hariciler, dinî nasları siyâsi kanaatleri doğrultusunda yorumladılar. Aslında "Cemel ve Siffin olaylarına Karışan her grup, kendi açısından haklı olduğunu göstermek için dinî gerekçeler ileri sürmüşlerdir"⁴⁸.

Abdullah b. Vehb, Basra'da yerleşen bir kabilelendi. Hariciler bu zata "mü'minlerin emîri ve müslümanların halifesi olarak biat ettiler"⁴⁹. Hz. Ali Muaviye meselesinde olduğu gibi bunlarla da barışçı yoldan problemi çözmek istedi. Abdullah b. Abbas'ı onlara gönderdi. İbn Abbas'ın ikazları sonucu, 2000 kişilik bir grup haricî görüşlerinden vazgeçerek, diğerlerinden ayrıldılar⁵⁰. Geri kalan hariciler görüşlerinde dindindiler. Halifenin gönderdiği mektubu cevaplandıran Haricilerin lideri Abdullah b. Vehb, cevabî mektubunda Hz. Ali'ye, "... senin günahın, tahkimin yapılmasına rıza gösterdiğin için hakemlerin günahından daha

42 Wellhausen, Arab Devleti ve Sukûtu, 26-27. Yeniden savaş yapmak isteyenlerin, bu istekleri pişmanlık psikolojisinden kaynaklanmıştı. Buna benzer bir hadiseye "Tevvabûn Hareketi"nde raslanılmaktadır. Bu hareket için bkz: Onat, Emevi Devri Şii Hareketleri, 65-93.

43 İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 3/173.

44 Malatî, et-Tenbih, 50. İbn Cevzî, Telbîs, 91. Krş: Minkarî, Vak'atu Siffin, 517

45 İbn Abd Rabbîhî, İkdu'l-Ferîd, 2/388. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, 3/168. Şehristânî, el-Mîlîl, 1/201. Krş: İbn Mâce, 1/59. İbn Hanbel, Müsned, 1/81.

46 Eş'arî, Makalat, 124.

47 Nisâ-100. Tevbe-46 ve 83. Kaf-42.

48 Yazıcıoğlu, Maturidî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti, 5.

49 Talibî, Erau'l-Havariç, 92.

50 İbn Cevzî, Telbîs, 92-93. Harura'da toplanan Haricilerin mevcudu onikibin kişi kadardı.

büyüktür"⁵¹ demektedir ve bundan dolayı da Hz. Ali'den tevbe etmesini ısrarla istemekteydi.

Haricilerin yeni bir halife seçmeleri, hiçbir şüpheye yer vermeyecek şekilde, isyanlarının tescili mânasına gelmekteydi. Halifenin, bu bâği topluluğa karşı askeri güç kullanması zorunlu hale geldi. Nehrevan ve Nuhayle savaşlarında, pek azı müstesna, kılıçtan geçirildiler. Hz. Ali'nin, Haricilere karşı takındığı bu tavır, isabetli olmasına rağmen, Ona yeni bir cephe daha açmıştı. Bölünmemek için sürekli taviz veren Halife, neticede kendisine düşman yeni bir kitlenin doğmasını önleyememişti.

Haricilerin temel yaklaşımı, Muaviye ve taraftarlarının müslüman olmadığı yolundaydı. Çünkü onlar müslüman kanı akıtmayı meşru görmüşlerdi. Taraflar eşit değildi ki aralarında hakem sözkonusu olabilsin, diyorlardı. Bu görüşlerine de "Eğer mü'minlerden iki topluluk birbirleriyle savaşılırsa aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız"⁵². Ayetini delil getirdiler. Halbuki, bu ayet onlara delil olmamakta, zira her iki tarafı mü'min olarak vasıflandırmaktadır.

Hz. Ali, Muaviye tarafını müslüman olarak görüyordu. Haksız olsalar dahi, yaptıklarının İslâma uygun olduğuna inanıyorlardı⁵³. Haricilerle Hz. Ali'nin bakış açıları farklıydı. Böylece müslümanlar arasındaki siyâsi ayrılık, Sıffin Savaşından ve Tahkim Hadisesinden sonra itikadî ve fikrî ayrılığa dönüştü. İslâm'da tekfir hareketini sistemli şekilde ilk başlatanlar ve karşı tarafı, eylem ve kararlarından dolayı kâfirlikle suçlayanlar Hariciler oldu⁵⁴. İslâm siyâsi hayatının akışını kontrol etmek için Muaviye'ye karşı omuz omuza çarpışanlar, Şia ve Havariç olarak ikiye bölündüler. Bunlardan "Havariç partinin dış görünümünü, Şia ise gizli ve batınî yönünü"⁵⁵ temsil etti. Bundan sonra "Huruç fikri, dinî, siyâsi, ahlakî ve içtimâî alanlarda müslümanların mezheplerinden bir mezhep oldu"⁵⁶. Tamamen siyâsi hadiseler neticesinde ortaya çıkan

51 Kafafi, Hariciliğin Doğuşu, İ.F. Der. XVIII/186. İlk Haricilerin görüşleri ve ileri sürdükleri delilleri konu alan bir çalışma için bkz: Fiğlah, Hariciliğin Doğuşu, İ.F. Der. XXII/245-273.

52 Hucurat-9.

53 İbn Abdî Rabbîhi, İkdü'l-Ferid, 4/330. Bakıllânî, et-Temhîd, 237. İsfarayîni, et-Tabsîr, 41. Krş: Wellhausen, el-Havariç, 14.

54 İbn Hazm, el-Fasl, 2/115. Krş: İzutsu, İslâm Düşüncesinde İman, 16. Sonradan, Şia da Muaviye tarafının ve Haricilerin müslüman olmadıkları yolunda bir görüşü benimsemiştir.

55 Talibî, Erau'l-Havariç, 84.

56 Talibî, Erau'l-Havariç, 15.

Hariciliğin, önce tatbikatı olmuş, daha sonra nazariyesi kurulmuştur. Yani, pratiğin teorisi yapılmıştır. Haricilerin, orjinalitesi olan iki konudaki görüşlerine; büyük günah işleyenlerin durumu ile hilâfet hakkındaki düşüncelerine bu açıdan bakılmasının daha isabetli olacağını zannediyoruz.

Büyük Günah Meselesi

Hakeme razı olduğu için Hz. Ali'nin büyük günah işlediğini ileri süren İlk Hariciler, aynı zamanda Halife Hz. Ali'nin küfre düştüğünü iddia etmişlerdi. Önceleri Hz. Ali'ye çevrilen bu itham, zamanla daha da genişletilerek, Haricilerin görüşlerini benimsemeyen herkese teşmil edildi. Diğer müslümanları kendilerinin kölesi saydılar⁵⁷. Tüm harici fırkaları, büyük günah işleyenin kâfir olduğunda ittifak ettikleri⁵⁸ gibi, Ali b. Ebi Talib'i, hakemi kabul etmesinden dolayı, tekfir etmekte birleşmişlerdir⁵⁹. Ancak, Ali'nin küfrünün şirk olup-olmadığı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir⁶⁰. Büyük günahı işlemenin kulu kâfir yapacağını belirten ilk Hariciler, Hz. Ali'nin yanı sıra Hz. Osman, Talha, Zübeyir ve Hz. Ali'yi de tekfir etmişlerdir⁶¹. "Onların kafalarında büyük günah ile küfür eşitti"⁶².

Haricilere göre, imân "hem fül-i kalb, hem fül-i lisan ve hem fül-i cevairidir... Kalben tasdik, lisanen ikrar, amelen tatbik eylemektir. Bunların üçü birden rüknü imândır... Bunlardan velev birisi bulunmayan kimseye mü'min denemez"⁶³. Hariciler, mürtekeb-i kebirî ya kâfir, ya müşrik, ya da münafık olarak kabul ettiklerinden, büyük günah işleyenin öldürülmesine hükmetmişlerdir. Onlara göre, kalbin tasdiki sahibini mü'min yapmaya yetmemektedir. İnsan fülinden dolayı mü'min veya kâfir olur. Bu görüşlerini İblisin kıssası ile temellendirmektedirler. Haricilerin yorumuna göre, İblis, Allah'ı bilmekte ve O'na inanmaktaydı. Secde etmemekle büyük günah işledi; bu sebeple kâfir oldu, demektedirler⁶⁴.

57 İbn Hazm, el-Fasl, 2/115. Krş: İzutsu, İslâm Düşüncesinde İmân, 16

58 Razî, İtikadatu Firekî'l-Müslimin, 55-56. Tunç, Kelâm İlminde Büyük Günah, İ.F. Der. XXIII/328. İzutsu, İslâm Düşüncesinde İmân, 49.

59 Şehristânî, el-Milel, 1/203.

60 Eş'arî, Makalat, 81.

61 Razî, İtikadatu Firekî'l-Müslimin, 51.

62 İzutsu, İslâm Düşüncesinde İmân, 52. Mu'tezileye, bu ismin verilmesinin sebebi, kurru cusunun büyük günah konusundaki tutumundan kaynaklanmıştır. Bkz: İbn Murtaza, Tabakatu Mu'tezile, 38. Işık, Mu'tezilenin İlk Kurucusu, İ.F. Der. XXIV/338.

63 Yazır, Hak Dini, 1/181.

64 Talibî, Erau'l-Havariç, 134.

Şia'dan İmâmiyye ve Zeydiyye fırkaları; Hz. Ali'ye karşı savaşan Basralıların, Şamlıların ve Haricilerin fasık kâfirler oldukları ve bundan dolayı, ebedi olarak cehennemde kalacakları konusunda ittifak etmişlerdir⁶⁵. Görülüyor ki, sonradan onlar da harici mantığını kullanmışlardır. Büyük günah işleyeni münafık olarak kabul eden hasan el-Basrî'yi de haricî ekolünden saymak lazımdır. "Münafık" Kur'anî bir kavramdır. ve küfrünü gizleyene denmektedir⁶⁶. Mürtekeb-i kebire münafık denmesi, onun kâfir olduğunun kabul edilmesi demektir. Seyfuddin Âmidî, münafığın kâfirden daha şiddetli olduğunu açıklayarak, Hasan el-Basrî'nin Haricilerden daha ileri gittiğini belirtmektedir⁶⁷.

Haricilerin bu görüşlerinin ve yorumlarının altında, isyanlarını ve siyâsi kanaatlerini meşru göstermenin çabası yatmaktadır. Bu meseleyi ilk defa sistemli olarak Hariciler gündeme getirdiler. Büyük günah konusundaki tartışmalar, siyâsi kutuplaşmaların neticesi olarak ortaya çıktığı için, meselenin orijini siyâsidir. Taraflar politik tercihlerine göre, Kur'an ve Hadisden destek aramışlardır. Siyâsi görüşlerin Kur'an ve Hadis ile temellendirilmesi, ayrılıkların itikad alanına nakledilmesi neticesini doğurarak, başlangıçtaki tefrikanın kurumlaşmasına sebep olmuştur. Bugün de aynı tartışmaların olması, bu kurumlaşmanın sonucu olsa gerektir.

Hilâfet Meselesi

Hakem olayından sonra, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan grup, kendi pratiklerine göre bir de imâmet teorisi geliştirdiler. Hz. Peygamber'in vefatını muteakip cereyan eden ilk halife seçiminde ileri sürülen, halifenin Kureyş'den olması gerektiği düşüncesine karşı, Kureyş aristokratlarının birbirine düşmesinden de yararlanarak, Kureyşlinin dışında birinin halife olabileceğini İlk Hariciler iddia ettiler. Bunu, bilinç altında Kureyş hakimiyetine karşı oluşan tepkinin açıklanışı olarak değerlendirmek mümkündür. "Gerçekte tahkim, Hariciliğin zahiri sebebidir"⁶⁸. Hz. Peygamber'den sonra, müslümanların yönetimini Kureyşlilerin ele geçirmesinin İslâmiliği tartışılabilir⁶⁹. Ancak Haricilerin bu karşı çıkışlarında Kur'anî bir kaygının olduğu sanılmamalıdır. Yani, onlar ortaya

65 Bağdadî, Evailü'l-Makalat, 43.

66 Nisâ - 140, 145. Tevbe-67, 73. Ahzab-1, 48, 73. Tahrim-9.

67 Âmidî, Ebkârü'l-Efkâr, Varak 2/241B. Krş: Işık, Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vasıl b. Ata, İ.F. Der. XXIV/348.

68 Talihî, Earu'l-Havariç, 81.

69 Taha Hüseyin, el-F itne, 1/35

attıkları görüşlerini, İslâmın özüne daha uygun olduğu için savunmamışlardı. Kureyş hakimiyetine karşı duydukları nefret, siyâsi tepkiye dönüşerek ifade edilmiş olmaktadır⁷⁰.

Hız. Ebu Bekir ile hilâfetin Kureyşleşerek, ümmetin riyasetinin vasiyet konusu olması, İslâm öncesi Arab siyâsi kültürüne aykırıydı. Cahiliyye Çağında Arablar, yönetimde veraseti kabul etmezlerdi. Her kabilenin, yaşlılarından oluşan bir meclisi vardı. Kabilenin başına, aralarından seçtikleri kişiyi geçirirlerdi⁷¹. Kabile başkanının otoritesi ise sınırlıydı⁷². Siyâsi kuvvetin kaynağı kabile asabiyeti olup⁷³, hiçbir kabilenin siyâsi gücü, kendi kabilesinin dışına çıkamazdı⁷⁴. Arab, kendi kabilesinden olmayan bir kimseye boyun eğmezdi⁷⁵. Bu yapı, arab topluluklarına damgasını vurmuştu. İslâmın zuhurunda, sırf kabilecilik taassubu ile Hız. Peygamber'e karşı olanlar olduğu gibi, müslüman olmamalarına rağmen, Onu destekleyenler bulunmaktaydı⁷⁶.

Kur'an, Arablardaki bu kabileclik zihniyetine karşı savaş açtı. Kabile ve ırk farklılıklarının bir üstünlük aracı olmadığını ve olamayacağını bildirdi⁷⁷. Kabile değerlerinin yerine, mü'minlerin kardeşliği esasını getirdi⁷⁸. Fakat Hız. Peygamber zamanında bile Sahabe arasında kabile taassubuna dayanan olaylar çıkmış, bunlar bizzat Hız. Peygamber'in müdahalesi sonucu önlenbilmişti⁷⁹. Hız. Peygamber'in vefatından sonra, İslâm öncesi siyâsi değerlerin Sahabe arasında yeniden ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durumun sebebi ise, siyâsi kültürün uzun bir geçmişe dayanması olgusu olsa gerektir. Çünkü "bir milletin siyâsi teşekkül ve teessüsü, o milletin ancak tarihinin zaruri bir neticesi"⁸⁰ olmaktadır. Peygamber sonrası, müslümanlar arasında kabilecilik yaklaşımlarına raslanılmasını, bu bakımdan değerlendirmek daha doğru olacaktır.

70 Watt, *İslam and The Integration*, 109.

71 Salim, *Tarihu'd-Devlet*, 2/20. Krş: Levy, *The Social Structure*, 279.

72 Watt, *Islamic Political Thought*, 20.

73 Salim, *Tarihu'd-Devlet*, 2/39.

74 Salim, *Tarihu'd-Devlet*, 1/360.

75 Ali Cevad, *Tarihu'l-Arab*, 1/370. Krş: Tekâsür-1, 2, 3.

76 İbn Hişâm, *es-Siret*, 2/84. İbnu'l-Kesir, *el-Bidâye*, 6/318. Ayrıca bkz: Belâzuri, *Ensâb*, 5/100. Taberî, *Tarih*, 2/487.

77 *Hucurât*-13. Krş: Müslim, 3/2207.

78 *Hucurât*-10.

79 İbn Hişâm, *es-Siret*, 2/204-205. Buhari, 4/160.

80 Okandan, *Umûmî Âme Hukuku Dersleri*, 32.

Müslümanların, ilk devirden itibaren, hilâfeti dinî bir makam olarak görmeleri⁸¹. siyâsi konuların dinî bir mahiyete bürünmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuş ve siyâsi çekişmelere dinî dayanaklar bulmayı teşvik etmişti.

Hariciler, Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan siyâsi durumu şöyle değerlendirmektedirler; Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in hilâfetlerini sahîh, Hz. Osman ilk altı senesini ve Hz. Ali'nin tahkime kadar olan hilâfetini kabul edip, bunlardan sonrasını reddetmişlerdir⁸².

Hariciler, "devlet başkanlığı gibi önemli bir mevkiyi, belli bir soy ve kabilenin inhisarından koparıp, bu makama şartlarını taşıyan her müslümanın seçimle gelebileceği anlayışını cesaret ve ısrarla savunmuşlardır"⁸³. Hatta, bu görüşlerini bizzat tatbik de etmişlerdir. Onlar toplumun karizmasına dayalı bir siyâsi modeli benimserlerken, Şia ise ferdin karizmasına dayalı siyâsi bir yapıyı kabul etmişti. Bu iki düşünce sisteminden biri diğerine temelden karşıdır⁸⁴. Diğer İslâm mezheplerinin aksine, Hariciler halifesiz İslâm toplumunun olabileceğini dahi caiz görmüşlerdir⁸⁵. Eğer imâma ihtiyaç varsa, köleden, hürden, nebatlıdan, kureyşliden olmasında bir sakınca bulmuyorlardı⁸⁶. Hariciler, imâmın kitab ve sünnete aykırı davranması durumunda, ona isyanı gerekli görmekteydiler. Onların bu hususdaki fikirleri, İslâmın özüne daha uygundu. Gerekteğinde toplumun, halifesini azledebilmesinin kabul edilmesi önemli bir aşamaydı. Özellikle Ehli Sünnet'in, siyâsi anarşiyi önlemek için, toplumu körü körüne itaata teşvit etmesi, imâmlara karşı ayaklanmayı reddetmesi, muhtemelen İslâmî öze uymamıştır. Kaldı ki, itaat şartlıdır ve "âmirin her emri me'muru mes'uliyetten kurtarmağa kâfi gelmez"⁸⁷. Hariciler siyâsi eşitlik konusunda o kadar ileri gittiler ki, "insanların bir kısmını diğerlerinden faziletli tutmak küfürdür"⁸⁸. iddiasında bulundular.

81 Gurabî, Tarihu'l-Fırak, 11.

82 Eş'ari, Makalat, 119. Krş: Razi, İtikadatu'l-Fırak'l-Müslimîn, 51.

83 Fiğlah, İbadiyenin Doğuşu, 141-142. Bkz: Bağdadî, Usûlu'd-Din, 275. Naşîu'l-Ekber, Mesailu'l-İmâme, 68.

84 Watt, İslam and The İntegration, 104. İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, 44-45. Hilâfet konusunda asıl farklılık, Şia ile Havarîç arasındadır. Bugünkü ifadeyle, Şia teokratik bir yapıyı benimserken, Hariciler demokratik bir yapının savunucuları olmuşlardır.

85 Şchristani, el-Milel, 1/200.

86 Şchristani, el-Milel, 1/200.

87 Yazır, Hak Dini, 2/1375.

88 Naşîu'l-Ekber, Mesailu'l-İmâme, 68.

Haricilerin, siyâsi bir konu olan hilâfet meselesindeki tutum ve davranışlarını demokratik anlayış olarak niteleyebiliriz. Onların bu hususdaki görüş ve düşüncelerinin, diğer fırkaları etkilemesi gerekirken, sosyal meselelerdeki bağınaz yaklaşımlarının, ibadet konusundaki aşırılıklarının, diğer mezheplere sirayet etmesi olgusu göstermiştir ki, gerekli ortam olmadığı zaman bir fikrin doğru ve İslâmi esaslara uygun olması yetmemektedir.

Buraya kadar yazdıklarımızı şöyle özetleyebiliriz; büyük harici fırkaları (Ezarika, Muhakkime, Necedat, Acaride, Sa'laibe, İbadiye ve Sufriye):

- 1- Osman ve Ali'den teberriye,
- 2- Büyük günah işleyenin kâfir olduğuna,
- 3- Kitap ve Sünnete aykırı davranan idareciye karşı isyanın gerektiğine dair ittifak etmişlerdir⁸⁹.

Harici Zihniyeti

Halifenin ordusundan ayrılan ilk Haricilerin, yerleşim bölgelerini, yetiştirme tarzlarını, sosyal ve kültürel yapılarını incelediğimizde; bu hareketin temelinde bir zihniyet meselesinin yattığını görmekteyiz. Harici görüşü savunanların arasında kültür düzeyi düşük insanların bulunması tesadüf değildir. Onların davranışlarına, olaylara dar açıdan bakan düşünce şekli hakim olmuştu. Kısaca, bu ilk Haricilerin hepsi "katıksız bedevî araplardı"⁹⁰.

İbn Cevzî, ganimet malı dağıtan Hz. Peygamber'e "adaletli ol ya Rasûlullah" uyarısında bulunan bedevînin ilk harici olduğunu ifade etmektedir⁹¹. İbnu'l-Kesîr de hariciliğin bir zihniyet meselesi olduğuna dikkat çekmiştir⁹². İbn Hazm ise, haricilerin geçmiş liderlerinin bedevî (a'rabî) olduklarını belirterek, onların içinde fukahadan kimsenin olmadığını işaret etmektedir⁹³. Bedevîler, İslâm'dan önceki aslı karakterlerini koruyarak, dinî ve siyâsi anlayışlarına bedevî damgasını vurdular. Onlar, bedevî kültürlerinin ışığında nassları yorumladılar. Hatta, "devletin başına geçenin seçim yoluyla gelmesini savunmaları Arab gelene-

89 Şehristânî, el-Milel, 1/198.

90 Wellhausen, el-Havariç, 15. Krş: Watt, Islam and The İntegration, 106.

91 İbn Cevzî, Telbîs, 90.

92 İbnu'l-Kesîr, el-Bidâye, 4/363.

93 İbn Hazm, el-Fasl, 4/156. Krş: Wellhausen, el-Havariç, 15.

ğinin gereği idi"⁹⁴. Doğrusu, "onlar İslâmı dikkate almadılar"⁹⁵. Dinî kavramlara farklı manalar vererek korkunç uygulamalarda bulundular. Sloganları olan "Hüküm vermek ancak Allah'a aittir" ibaresi onların dilinde, kararı kılıca verdirmekten başka bir anlama gelmemekteydi⁹⁶. Çarşı ve pazarlara kılıçlarıyla dalyorlar, "hüküm ancak Allah'ındır" deyip, müslümanları kılıçtan geçiriyorlardı. Malatî'nin de ifade ettiği gibi, "öldürülünceye kadar öldürüyorlardı"⁹⁷. Haricilerin bu davranışlarını İzutsu şöyle değerlendirmiştir: "Bu, gerçekten kaderin bir cilvesi ve garip bir haldir. Müslümanlar İslâmın saflaştırılması için öldürülecek ve geriye yahudi, hristiyan ve mecusiler kalacaktı"⁹⁸. Çünkü, Haricilerden ancak müslüman olmadığını ispatlayanlar canlarını kurtarabiliyorlardı⁹⁹.

Haricilik, müslümanlar arasında büyük hadiseler çıkarmış bir harekettir. İslâm namına müslümanları öldürmüşler, diğer dinlerin mensuplarından esirgemedikleri hoşgörüyü, müslümanlara çok görmüşlerdi. Onlarda müslüman düşmanlığı o kadar ileri gitmişti ki, "müslümanların çocuklarının kanlarını dahi helal görüyorlardı"¹⁰⁰. Halbuki, çocuk dinî teklife muhatap değildi ki sorumlu olsun. Harici kafası bunu dahi düşünmekten acizdi.

Müslümanlar arasında, Haricilere ve onların zihniyetlerine karşı nefret doğmuş, Hz. Peygamber'e isnad edilen hadislerle haricilik te'lin edilmiştir. Bunlardan birkaçını zikrederim. "Bu topluluk¹⁰¹, Kur'an okur, fakat Kur'an onların hançerelerini aşağı geçmez. Okun kalkanı parçaladığı gibi, onlar dini parçalıyorlar"¹⁰². Hz. Peygamber'in, Haricileri kastederek "Onları nerede bulursanız öldürün. Onları öldürmek, öldürenler için kıyamet günü bir mükâfattır"¹⁰³. buyurduğu nakledilmiştir. Başka bir rivayette de: "Onları (haricileri) öldürüpte, sonra öldürülen kimseye müjdeler olsun"¹⁰⁴ denmiştir. Müslümanlara acımasız davranan

94 Levy, *The Social Structure*, 279.

95 Wellhausen, *el-Havariç*, 16.

96 Vloten, *Araştırmalar*, 46.

97 Malatî, *et-Tenbih*, 47.

98 İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân*, 25.

99 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbar*, 1/196.

100 İbn Cevzî, *Telbîs*, 95.

101 Hariciler kastedilmektedir.

102 İbn Enes, *Muvatta*, 1/204. İbn Hanbel, *Müsned*, 3/52, 60. 5/ 44. İbn Cevzî, *Telbîs*,

90 Krş: Wellhausen, *el-Havariç*, 18-20. Kafafî, *Hariciliğin Doğuşu*, İ.F. Der. XVIII/185.

103 Buharî, 4/179, 6/115, 8/52. İbn Hanbel, *Müsned*, 1/81, 113, 131. Krş: *Tevbe-5. Bakara-191. Nisâ-91. İbn Mâce*, 1/59.

104 İbn Hanbel, *Müsned*, 4/382. Krş: *Müsned*, 1/92.

bu kitlenin, Ahiret hayatındaki durumları dahi hadislere konu olmuş ve Hz. Peygamber'in, "Hariciler cehennem ehlinin köpekleridir"¹⁰⁵, dediği bildirilmiştir. Bu çeşit rivayetleri, ümmetin Hariciliğe duyduğu nefretin açıklanışı olarak değerlendirmek lazımdır.

Başlangıçta siyâsi görüş farklılığından doğan ve sonra dinî bir mahiyet kazanan, kendi görüşlerini kabul etmeyen bütün müslümanları kâfir sayan Haricileri, yalnız bir mezhep olarak görmemek gerekir. Aslında Haricilik, olaylara bakış açısı, yani bir zihniyettir. Bu zihniyet, Harici fırkası mensupları ile de sınırlı değildir. Hariciliği belli bir devre hasretmek yanlış değerlendirme olur. Bugün de müslümanlar arasında aynı görüş ve kapasitede insanlar bulunmaktadır. Genelde bunlar, İslâma rağmen, İslâm için mücadele etmektedirler.

KAYNAKLAR

- Âmidî, Seyfuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Ali b. Muhammed es-Sa'lebi (öl: 631/1233), *Ebkâru'l-Efkâr*, Ayasofya No: 2165 (Yazma)
- Ali, Dr. Cevad, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat, 1950.
- Bağdadî, Abdullah Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'man (öl: 413/1022), *Evailu'l-Makalat*, Ta'lik: Zencanî, Tebriz - 1363.
- Bağdadî, Ebu Mansûr Abdulkadir b. Tahir, *Usûlu'd-Din*. İstanbul-1346/1928.
- Bakillanî, Ebu Bekir Muhammed b. et-Tayyib (öl: 403/1012), *et-Temhid fi'rReddi ala'l-Mülhideti'l-Muattıla ve'r-Rafıza ve'l-Havariç ve'l-Mu'tezile*, Zabt: el-Hudayri ve Ebu Reyde, Kahire-1366/1947.
- Belâzurî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Edited by S.D.F. Goitein, Jarusalem - 1936.
- Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Hasan İsmail b. İbrahim b. el-Mugîre (öl: 256/870), *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul - 1981. (Ofset)
- Çubukçu, Doç. Dr. İbrahim Agah, "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", A.Ü.İ.F. Der. C. XII, Ankara - 1964.
- Çubukçu, Prof. Dr. İbrahim Agah - Prof. Dr. Neşet Çagatay, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara - 1985.

105 İbn Mâce, 1/61, 62. İbn Hanbel, Müsned, 4/382, 5/253: İbn Cevzi, Telbîs, 96.

- Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, Nşr: H. Ritter, İstanbul - 1928.
- Fıglalı, Dr. Ethem Ruhi, *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara - 1983.
- Fıglalı, Dr. E. Ruhi, "*Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler*", A.Ü.İ.F. Der. C. XX, Ankara - 1975.
- Gurabî, Ali Mustafa, *Tarihu'l-Fırak'ül-İslâmiyye*, Mısır - 1948.
- Işık, Doç. Dr. Kemâl, "*Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Arta ve Büyük Günah Meselesi*", A.Ü.İ.F. C. XXIV, Ankara - 1981.
- İbn Abd Rabbihî, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelusî (öl: 327/939), *Kitabu'l-İkdi'l-Ferid*, Tashih: Ahmed Emin, Kahire - 1367/1948.
- İbn Arabî, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Endelusî (öl:543/1148), *el-Avasım mine'l-Kavasım*, Kahire - 1387/1967.
- İbn Cevzî, Ebu'l-Fereç Abdurrahman (öl: 596/1200), *Telbisu İblis*, Nşr: M.M. İstanbulî, Şam - 1396/1976.
- İbn Enes, Malik, (öl: 179/975), *Muvatta*, İstanbul - 1981. (Ofset)
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî (öl: 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Tas: en-Neccar, Mısır - 1348.
- , *Usdu'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Basım yeri, yok, 1285-1286.
- İbn Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed (öl: 241/855), *el-Müsned*, İstanbul - 1981 (Ofset)
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed (öl: 458/1066), *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvau ve'n-Nihal*, Mısır - 1318-1320.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdulmelik b. Hişâm b. Eyüb el-Himyerî (213/828 *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Nşr: Seka, Ebyarî ve Selbî, Mısır 1355/1936.
- İbnu'l-Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer el-Kureyşî (öl: 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mısır - 1351/1932.
- , *Kitabu'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Beyrut - Tarihsiz (Ofset).
- İbn Kuteybe, Ebu Abdillâh b. Müslim ed-Dineverî (öl: 276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire - 1343/1925.
- , *el-Maârif*, Tashih: M.İ. Abdullah es-Savî, Mısır - 1353/1934.

—, *el-İmâm ve's-Siyâse*, Kahire - 1327/1909.

İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya (öl: 840/1437), *Tabakatu'l-Mu'tezile*, Tahkik: S.D. Wilzer, Beyrut - 1380/1961.

İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (öl: 275/888), *es-Sünen*, İstanbul - 1981. (Ofset)

İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed (öl: 230/844), *Tabakatu'l-Kübrâ*, Beyrut - Tarihsiz. (Ofset)

İsferâyîni, Ebu'l-Muzaffer (öl: 471/1078), *et-Tabsir fi'd-Din*, Notlar, Zahid el-Kevserî, Muhakkık: Muhammed el-Hudayrî, Kahire - 1940.

İzutsu, Prof. Dr. Toshihiko, İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı, Çev: S. Ayaz, İstanbul - 1984.

Kafafî, Ph. D. Muhammed, "Ebu Sa'd Muhammed b. Said al-Azdi al-Kalhati'ye Göre Hariciliğin Doğuşu, Çev: E.R. Fırlah, A.Ü.İ.F. Der. C. XVIII, Ankara - 1972.

Levy, Reuben, *The Social Structure of İslam*, Cambridge - 1969.

Malatî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahman (öl: 377/987), *et-Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-Heva ve'l-Bid'a*, Nşr: Zahid el-Kevserî, Bağdat - 1388/1968.

Mes'udî, Ebu'l-Hasan, Ali b. Hüseyin (öl: 346/957), *Murûcu'z-Zehab*, Tahkik: M.M. Abdulhamid, Mısır - 1384/1964.

Minkarî, Nasır b. Müzahim (öl: 212/827), *Vak'atu Sıffin*, Tahkik ve Şerh: Abdusselam Harun, Kahire - 1382/1962.

Naşiu'l-Ekber, Abdullah b. Muhammed (293/906), *Mesauil-İmâme ve Muktefat mine'l-Kitabi'l-Evsat fi'l-Makalat*, Tahkik ve Nşr: J. Von Ess, Beyrut - 1971.

Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed (öl: 508/1114), *Tabıratu'l-Edille*, Kayseri Raşit Efendi Nüşası Nu: 496. (Yazma)

Okandan, Doç. Dr. Recai G., *Umûmi Amme Hukuku Derleri*, İstanbul - 1959.

Onat, Dr. Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, Ankara - 1986.

Rıza, es-Syyid eş-Şerif (404/1013), *Nehcu'l-Belaga*, Şerh: Muhammed Abduh, Beyrut - Tarihsiz.

- Razî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer el-Hatip (öl:606/1209), *İtikadatu Fırakı'l - Müslimin ve'l-Müşrikin*, Kahire - 1978.
- Salim, Prof. Dr. S. Abdulaziz, *Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye*, İskenderiye Tarihsiz.
- Şchristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal*, Tahkik: M. Fethullah Bederan, Kahire - 1947.
- Şibli, Mevlana Nu'man ve Süleyman Nedevi, *Asr-ı Saadet*, Çev: Ö. Rıza Doğrul, İstanbul - 1973 - 1975.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, (310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Kahire - 1357/1939.
- Taha Hüseyin, *el-Fitnetu'l-Kübrâ*, Mısır - 1948 ve 1953.
- Talibî, Dr. Ammâr, *Erau'l-Havariçi'l-Kelamiye*, Cezayir - 1978.
- Tunç, Doç. Dr. Cihad, "Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi", A.Ü.İ.F. Der. C. XXIII, Ankara - 1978.
- Watt, W, Montgomery, *İslamic Political Thought*, Edinburg - 1968.
- , *İslam and The İntegration of Society*. London - 1970.
- Wellhausen, Julius, *el-Havariç ve's-Şia*, Çev: A. Bedevi, Mısır - 1958.
- , *Arab Devleti ve Sukûtu*, Çev: Prof. Dr. F. Işıltan, Ankara - 1963.
- Vloten, G. Van (1903), *Araştırmalar*, Çev: M.S. Hatiboğlu, Ankara - 1968.
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Cafer, *Tarihu Ya'kubî*, Necef - 1358/1940.
- Yazıcıoğlu, Doç. Dr. M. Sait, *Maturidi ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara - 1982.
- Yazır, Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul - 1970.